

A Critical Analysis of the Book *Family in the Attitude of Islam and Psychology*

Maryam Brahman*

Sosan Keshavarz**

Abstract

The aim of the present research is a critical analysis of the book '*Family in the Attitude of Islam and Psychology*' written by Mohammad Reza Salarifar, which was published in 2004 and reached its 22nd edition by 2022. The research methodology is a combination of two methods of critical philosophical exploration and educational criticism, and qualitative content analysis was used for the purpose of data analysis. Based on the findings, the strengths of the book include formal comprehensiveness, page layout and good quality of printing and journalism, suitable book break, fluent and expressive text, compliance with the general rules of writing, brief introduction of the chapters at the beginning of the book, paying attention to the two important perspectives of Islam and spirituality. Knowledge is in the topic of family and documentary references. The shortcomings of the work are also the completion of the cover design, the lack of determining the goals of each chapter, the lack of summary of the chapters, the lack of clear connection between the chapters, the long paragraphs, the lack of use of new sources, the leveling of the concepts of Islam and psychology, the lack of attention to related schools. Psychology is not paying attention to other dimensions of the family issue and does not cover the topics approved by the Ministry of Science, Research and Technology.

Keywords: Family, Islamic Attitude, Critical Philosophical Exploration, Educational Criticism, Family in the Perspective of Islam, Family in the Perspective of Psychology.

* Associate Professor, Department of Philosophy of Islamic Education, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (Corresponding Author), m.brahman@yahoo.com

** Associate Professor, Department of Philosophy of Education, Kharazmi University, Tehran, Iran, rayhaneh2002@yahoo.com

Date received: 12/11/2024, Date of acceptance: 20/01/2025

Extended Abstract

The purpose of the present research is to critically analyze the book *Family in the Attitude of Islam and Psychology*, written by Mohammad Reza Salarifar, which was prepared and published in 2004 as a teaching resource for psychology students, and reached its 22nd edition by 2022. The central idea of the book is the importance of the issues surrounding the family in society, including the foundation of the family in society, early education in the family, attention to meeting the needs of people in the family, solving the basic problems in the society under the family and social changes and their effects on the family, investigation, and analysis becomes critical. The research methodology is a combination of two methods of critical philosophical exploration and educational criticism; it includes the three stages of description and description (introduction of the work and the author), interpretation of the work (form and content) and evaluation, and in order to analyze information from the analysis Qualitative content was used. The main idea emerging from the text is to emphasize the issue of family in two perspectives of Islam and psychology. An institution that has always been considered as the most important pillar of education throughout the history. The center is formed based on the sacred contract of marriage and expands with the birth of children and provides the basic platform for the formation of the personality of children and adolescents and the causes of generational education. The chapters of the book under six titles include Islam's view of marriage, the psychological effects of marriage, family pillars, Islamic solutions for the efficiency and optimal growth of the family, Islamic teachings and the family problems and family system in Islam. In the commentary of the book, family discussions started with the definition of family, marriage and its preparations, such as the conditions of choosing a spouse; Then, the psychological effects of marriage and the relationships of family members were discussed and the views of Islam have been explained in each case. Kinship relations are considered as one of the effects of marriage, and its various dimensions have been investigated. In the third chapter, the pillars of the family, such as the responsibilities of husband and wife, parents and children, are explained, and in the fourth chapter, the role of religious beliefs, and ethical and behavioral recommendations of Islam is examined. The fifth chapter is dedicated to the causes of family problems and Islamic solutions to prevent and solve them. In the sixth chapter, the types of families in Islam and the economic laws of the family in Islam have been examined from a psychological point of view. At the end, referring to model families in Islam, an outline of the family system in Islam has been presented, which can be a general view at the beginning of the matter.

Give the audience information about the content of the book and encourage them to read the book. Based on the findings, the strengths of the book in form and content analysis include formal comprehensiveness, page layout and good quality of printing, journalism, appropriate book break, fluent and expressive text, compliance with the general rules of writing, brief introduction of chapters at the beginning of the book, attention to two perspectives Important is the attitude of Islam and psychology in the topic of family and documentary references. The shortcomings of the work in form analysis are: the cover design, not determining the goals of each chapter, not having a summary of the chapters, not knowing how the chapters relate to each other, and long paragraphs. In order to avoid the insularity of the contents and to maintain the overall coherence, it is appropriate to start the book with a chapter titled family system, and the subsequent chapters should be defined and placed under different sections (subsystems); Therefore, in addition to respecting the sequence of the contents, the structure of the chapters and their relationship with each other and with the general topic should be specified, and in this way, the two categories of the overall coherence of the book and the coherence within the chapters should be observed accordingly. In the content section, due to the continuous renewal of book printing, it is necessary to update new sources, research and newly published books, used in recent editions, and citations, especially in the case of foreign citations, compared to two decades ago. Considering the multi-dimensionality of the family issue and the connection of different dimensions with each other and the need to pay attention to all aspects, it is appropriate to pay attention to the sociological, legal, social, etc. dimensions in connection with the religious and psychological dimensions. The examination of a multifaceted category, without considering its other important dimensions, will be an unfinished and incomplete work. Therefore, as stated in the shortcomings of the headlines, very important issues such as family functions, communication patterns, child-rearing methods, social harms, the conflict between tradition and modernity and the global developments of the family have been neglected. Especially reducing the issue of family only by explaining some aspects of it and neglecting some other important aspects is not approved from a religious point of view. In addition to the mentioned cases, the lack of coverage of the topics approved by the Ministry of Science, Research and Technology is also one of the content shortcomings of the work.

Bibliography

The Holy Quran.

- Baban Abadi, Ferishte, Hasan Reza Zain Abadi, and Bijan Abdolahi (2016), "Evaluation of the quality of a prominent book in the field of educational management from the point of view of postgraduate students", in: *Collection of preliminary articles of the National Criticism Conference*, Tehran.
- Baron, T. A. (2007), "Educational Criticism and Expertise", in: *Curriculum: Perspectives, Approaches and Perspectives*, Alireza Kiamanesh (trans.), Tehran: Samt.
- Bertalanffy, Ludwig Von (2015), *General System Theory: Foundations, Development, Applications*, Contributors Wolfgang Hofkirchner, David Rousseau, illustrated, revised, George Braziller Incorporater publisher.
- Brahman, Maryam (2014), *Keshavarz, Susan, Qaidi, Yahya and Masoud Safai Moghadam, examining the philosophy of the family with an emphasis on structural and functional aspects and its educational implications based on the teachings of the Qur'an*, Khwarazmi University Doctoral Dissertation.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1377), *Dehkhoda dictionary*, Tehran: Tehran University Press.
- Delshad Tehrani, Mustafa (2013), *Journey in Islamic Education*, Tehran: Darya Publications.
- Fathi Vajargah, Koresh (1381), *Principles of Curriculum Planning*, Tehran: Iran Zemin.
- Ghorchian, Nadergholi et al. (1374), *The trend of curriculum changes*, Tehran: Higher Education Research and Planning Institute.
- Hagerson, Nelson L. (1387), "Philosophical exploration: developmental criticism", in: *Methodology of Curriculum Studies*, Mahmoud Mehr Mohammadi et al. (trans.), Tehran: Education Research Center.
- Hosseini, Seyyed Mohammad Hossein (2019), "A review on the curriculum book in secondary school", *Critical Research Journal of Humanities Texts and Programs*, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, Scientific Monthly, vol. 20, no. 10, 19-43.
- Koleini, Muhammad ben Yaqoob ben Ishaq (1407 A. H.), *Kafi*, researcher and proofreader Ali Akbar Ghafari and Muhammad Akhundi, Tehran: Dar al-Kutub al-Islami.
- Makarem Shirazi, Nasser (1374), sample interpretation, with the collaboration of a group of scholars, volume 14, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Maleki, Hassan (2017), *Preliminaries of Curriculum Planning*, Tehran: Samt.
- Mukundan, J. (2014), "Evaluation of Malaysian Primary English Language Textbooks", *Advances in Language and Literary Studies*, vol. 5, no. 5.
- Qaraati, Mohsen (2008), *Tafsir Noor*, Tehran: Lessons from the Qur'an Cultural Center.
- Salarifar, Mohammad Reza (1401), *Family in the attitude of Islam and psychology*, Tehran: Samt.
- Sarukhani, Baqer (1370), *Introduction to Family Sociology*, Tehran: Soroush.
- Sikorova, Z. (2011), "The Role of Textbooks in Lower Secondary Schools in the Czech Republic", *IARTEM e-Journal*, vol. 4, no. 2.
- Willis, J. (1381), "Qualitative evaluation", in: *Curriculum: viewpoints, approaches and prospects*, Alireza Kyamanesh (trans.), Mashhad.
- Zimon, F. B. (2008), *Key concepts and theories in family therapy*, Saeed Pirmoradi (trans. and compiled), Tehran: Hammam Publishing.

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی

مریم برهمن*

سوسن کشاورز**

چکیده

هدف پژوهش حاضر واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی، نوشته محمدرضا سالاری‌فر، است که در سال ۱۳۸۴ چاپ گردیده و تا سال ۱۴۰۱ به چاپ بیست‌ودوم رسیده است. روش‌شناسی پژوهش تلفیقی از دو روش کاوش‌گری فلسفی انتقادی و نقادی آموزشی است و به‌منظور تحلیل اطلاعات از تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. براساس یافته‌ها، نقاط قوت کتاب شامل جامعیت صوری، صفحه‌آرایی و کیفیت خوب چاپ، صحافی و قطع مناسب کتاب، متن روان و رسا، رعایت قواعد عمومی نگارش، معرفی اجمالی فصول در ابتدای کتاب، توجه به دو منظر مهم نگرش اسلام و روان‌شناسی در مبحث خانواده و ارجاع‌های معتبر و مسند است. کاستی‌های اثر نیز تکمیل طرح روی جلد، عدم تعیین اهداف هر فصل، نداشتن جمع‌بندی فصول، مشخص‌نبودن ارتباط فصول با یک‌دیگر، پاراگراف‌های طولانی، عدم استفاده از منابع جدید، هم‌سطح‌سازی مفاهیم اسلام و روان‌شناسی، عدم پرداخت به مکاتب مرتبط روان‌شناسی، توجه‌نکردن به ابعاد دیگر در مسئله خانواده، و عدم پوشش سرفصل‌های مصوب وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری است.

کلیدواژه‌ها: خانواده، نگرش اسلام، کاوش‌گری فلسفی انتقادی، نقادی آموزشی، خانواده در نگرش اسلام، خانواده در نگرش روان‌شناسی.

* دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
m.brahman@yahoo.com

** دانشیار گروه آموزشی فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، rayhaneh2002@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱

۱. مقدمه و تبیین مسئله

کتاب درسی یکی از منابع اثربخش آموزشی هستند که زمینه یادگیری را فراهم می‌کنند و تأثیر قابل توجهی بر فرایند تربیت دارند. محتوای کتاب از مؤلفه‌های مهم در روند آموزش‌پذیری در سنین مختلف است. «توجه به انتخاب محتوا همیشه عنصر مهم برنامه درسی بوده است» (ملکی ۱۳۹۷: ۱۲۴). منظور از محتوای یک ماده درسی عبارت است از: دانش سازمان‌یافته و اندوخته‌شده، اصطلاحات، اطلاعات، واقعیات، حقایق، قوانین، اصول، روش‌ها، مفاهیم، تعمیم‌ها، پدیده‌ها، و مسائل مربوط به همان ماده درسی (قورچیان ۱۳۷۴). محتوای مکتوب به صورت متون و کتاب درسی تدوین می‌شود. رایج‌ترین شکل محتوای مکتوب همان کتاب‌های درسی است (فتیحی و اجارگاه ۱۳۸۱) که به عنوان منبع اصلی محتوا و ابزار تدریس در جهت دادن به فعالیت‌های یادگیری یادگیرندگان است (Sikorova 2011). کتاب درسی مهم‌ترین ماده آموزشی است و بخش زیادی از زمان آموزش را به خود اختصاص داده و محور اصلی فعالیت‌های یاددهی-یادگیری و فرایند آموزشی است (حسینی ۱۳۹۹). این مهم درمورد کتاب دانشگاهی جایگاه ویژه‌تری را به خود اختصاص می‌دهد. بررسی‌ها نشان‌دهنده آن است که کتاب‌های دانشگاهی به طور عام و کتاب دانشگاهی حوزه علوم تربیتی به طور خاص دارای امتیازاتی هم چون روان بودن، قابلیت فهم، رعایت اصول نگارش و ویرایش، متناسب بودن حجم آثار با تعداد واحد درسی، بهره‌مندی از اصطلاحات تخصصی، تناسب محتوا با اهداف، عناوین و فهرست درس، و انسجام مطالب هستند و کاستی‌هایی هم چون عدم تناسب طرح روی جلد، عدم بهره‌مندی از ابزارهای علمی، تطابق نداشتن با سرفصل‌های مصوب وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری، و عدم نوآوری و به روز بودن داده‌ها و اطلاعات دارند (بابان‌آبادی و دیگران ۱۳۹۶). با وجود مزایا و معایب ذکرشده، لازم است کتاب درسی‌ای که برای استفاده از دانشجویان معرفی می‌شوند مورد نقد و ارزیابی قرار گیرند. این امر به آشنایی دانشجویان با کتاب مذکور و توانایی در بررسی نقادانه آن‌ها می‌انجامد. معیارهای مختلف و متعددی با عناوین نقد صوری و محتوایی برای ارزیابی کتاب وجود دارد.

کتاب *خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی* در سال ۱۳۸۴ به عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان رشته روان‌شناسی تهیه و به بازار عرضه گردید و تا سال ۱۴۰۱ به چاپ بیست و دوم خود رسیده است. ایده محوری کتاب اهمیت مباحث حول محور خانواده در جامعه اعم از بنیان‌بودن خانواده در اجتماع، تربیت اولیه در خانواده، توجه به رفع نیازمندی‌های افراد در خانواده، رفع مشکلات اساسی در جامعه ذیل خانواده، و تغییرات اجتماعی و تأثیرات آن بر خانواده است که توفیق کتاب مذکور در این باره بررسی و واکاوی انتقادی می‌شود.

واکاوی انتقادی کتاب *خانواده در نگرش اسلام*... (مریم برهمن و سوسن کشاورز) ۱۴۱

این مقاله تلاش دارد تا با تحلیل کیفی محتوای کتاب مورد اشاره، مزایا و کاستی‌های این اثر را مورد ارزیابی قرار دهد.

۲. روش‌شناسی پژوهش

در نقد کتاب از روش‌هایی مثل مرور انتقادی کتاب (book review)، نقادی آموزشی (educational criticism)، و کاوش‌گری فلسفی انتقادی (critical philosophical inquiry) استفاده می‌شود. در روش‌شناسی این مقاله، از دو روش کاوش‌گری فلسفی انتقادی و نقادی آموزشی به صورت تلفیقی استفاده شده است.

نقادی آموزشی هنر آشکارسازی و افشای کیفیت‌های آشکارنشده و دارای اهمیت پدیده‌های آموزشی است که غالباً در قالب نوشتار انتقادی (بارون ۱۳۸۷) و در سه مرحله توصیف (description)، تفسیر (interpretation)، و ارزیابی (assessment) انجام می‌شود (مک‌کاجن، به نقل از بارون ۱۳۸۷)؛ کار توصیف، تصویرسازی کیفیت‌های موجود، حقایق اساسی و مهم پدیده آموزشی، و زمینه وسیع‌تری که در آن جای گرفته است. در تفسیر، معانی به موقعیت با معیارهای به دست آمده از بافت تاریخی، نظریه‌های مختلف علمی، و غیره نسبت داده می‌شوند و در ارزیابی درباره شایستگی و ارزش کل موقعیت یا اجزای آن اظهار نظر می‌شود (ویلز ۱۳۸۷؛ بارون ۱۳۸۷). مراحل نقادی آموزشی از نظر ویلز (۱۳۸۷) دربرگیرنده مشاهده، توصیف، تفسیر، و ارزیابی هستند.

کاوش‌گری فلسفی انتقادی یعنی حاکمیت تأمل فلسفی بر عمل (ویل، به نقل از هاگرسون ۱۳۸۷) و جست‌وجوی مبنای منطقی، شیوه استدلال، ارزش‌های راه‌نما، با هنجارهای حاکم بر اندیشه‌ها و اعمال آموزشی؛ به بیان دیگر، تشریح فرض‌های روش‌شناختی و هستی‌شناختی سنت پژوهشی در دست بررسی، مقایسه سنت‌های پژوهشی چندگانه جهت توجه به مسئله تحت بررسی، و تعیین کارآیی شایسته‌ترین پارادایم یا سنت با اعمال معیار پیش‌روندگی مراحل این روش است (هاگرسون ۱۳۸۷).

در این مقاله، مراحل کاوش‌گری فلسفی انتقادی با مراحل نقادی آموزشی تلفیق و قالب کلی نقادی شامل مراحل سه‌گانه توصیف و تشریح (معرفی اثر و نویسنده)، تفسیر اثر (شکلی و محتوایی)، و ارزیابی در نظر گرفته شده است. به دلیل شباهت بسیار مرحله ارزیابی با نتیجه‌گیری، این دو بخش در یک عنوان جای گرفته است. از تحلیل محتوای کیفی به منظور تحلیل اطلاعات استفاده گردیده است. مورد مطالعه این مقاله کتاب *خانواده در نگرش اسلام* و روان‌شناسی است.

۳. معرفی کلی اثر

کتاب *خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی*، تألیف محمدرضا سالاری‌فر در ۲۳۲ صفحه در سال ۱۳۸۴، به چاپ اول رسیده و در سال ۱۳۹۷ به چاپ پانزدهم رسیده است. البته در سال ۱۴۰۱ به چاپ بیست‌ودوم رسید که نمونه آن در بازار و دفتر فروش انتشارات یافت نشد. این کتاب شش فصل دارد. نویسنده کتاب، کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه و دارای درجه تحصیلات حوزوی خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم و استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه است. عمده تحقیقات وی به حوزه‌های روان‌شناسی اجتماعی، خانواده‌درمانی، و بهداشت روانی با توجه به منابع اسلامی مربوط می‌شود. از جمله آثار ایشان تألیف کتاب *روان‌شناسی عمومی* (۱۳۷۶)، *روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی* (۱۳۸۱)، و *نظام خانواده در اسلام* (۱۳۸۴) است.

ایده اصلی برآمده از متن، تأکید بر مبحث خانواده در دو نگرش اسلام و روان‌شناسی است؛ نهادی که در طول بستر تاریخی، همواره به عنوان مهم‌ترین رکن تربیتی مطرح بوده است. کانونی که برپایه پیمان مقدس ازدواج شکل می‌گیرد و با تولد فرزندان وسعت می‌یابد و بستر اساسی شکل‌گیری شخصیت کودکان و نوجوانان و موجبات پرورش نسلی را فراهم می‌آورد. این کتاب بر آن است که تبیینی از خانواده را، به عنوان مناسب‌ترین نظام برای تأمین نیازهای مادی، روانی، و معنوی بشر و تأمین‌کننده امنیت و آرامش روانی اعضا، پرورش نسل جدید، برآورده‌ساختن نیازهای عاطفی افراد، ارائه دهد. با وجود جایگاه ارزشمند و مهم و اساسی خانواده، متأسفانه در عصر حاضر، به دلیل ایجاد اختلال در رسالت و کارکرد درست در اکثر جوامع، این نهاد با مسئله‌های تربیتی جدی و مشکلات و چالش‌های اساسی مواجه شده است، تاجایی که گاه اساس و تمامیت این نهاد مقدس زیر سؤال رفته است؛ واقعیت‌های تلخی هم‌چون افزایش اختلاف‌های خانوادگی، طلاق، فرزندان بی‌سرپرست، بزه‌کاری نوجوانان و جوانان، خانواده‌های تفریدیافته، کاهش آمار ازدواج، بالا رفتن سن ازدواج و تن‌دادن جوانان به تشکیل خانواده، کاهش سطح قانون‌پذیری، و کم‌رنگ‌شدن توجه به ارزش‌های اخلاقی و دینی و فرهنگی در بین آحاد جامعه به‌خصوص کودکان و نوجوانان و جوانان از جمله پی‌آمدهای جدی متزلزل‌گردیدن جایگاه اساسی نهاد خانواده است. براساس نظر مؤلف، یکی از راه‌کارهای جدی برای ارتقای جایگاه خانواده و مقابله با آسیب‌ها و مسئله‌های تربیتی ایجادشده، بهره‌گیری از ظرفیت اندوخته‌های محتوایی غنی دینی و تجارب ارزشمند بشری و مطالعات صورت‌گرفته علمی در جهت تبیین اهمیت وجود این نهاد در جامعه و کارکردهای مختلف

تربیتی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، و ... آن است تا بتوان در سایه روشن‌گری ایجادشده با بهره‌مندی از پیشینه فرهنگی و علمی غنی و کارآمد و توجه به مهم‌ترین متون دینی (قرآن و آموزه‌های معصومین)، افق روشنی را فراروی نسل جوان قرار داد و زمینه اقبال به ارزش‌مندی نهاد خانواده و اهتمام بیش‌تر به تشکیل آن و در نتیجه اصلاح و سامان‌دهی تربیتی را در ابعاد مختلف جامعه فراهم آورد. بدین جهت، در ادامه ابتدا در قالب بیان محورهای مختلف فصول، تصویری از کلیت کتاب ارائه گردیده است. سپس، کل کتاب از منظر صوری و محتوایی مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

در فصل اول، با عنوان «نگاه اسلام به ازدواج» پس از مقدمه، سیر تاریخی مباحث خانواده از دیدگاه اسلامی بررسی شده است. سپس، به تعریف خانواده، مراحل تحول خانواده، تعریف ازدواج از دیدگاه اسلام، و زمان مناسب ازدواج از دیدگاه اسلام پرداخته شده است. در پایان فصل، شرایط گزینش همسر از دیدگاه اسلام شامل ملاک‌های عرفی گزینش همسر، صفات همسر مناسب از دیدگاه اسلام، و اولویت‌بندی و وزن ملاک‌های مختلف و اهداف گوناگون و گونه‌های مختلف ازدواج توضیح داده شده است.

در فصل دوم، با عنوان «آثار روان‌شناختی ازدواج»، موضوعات ارضای نیازهای جنسی، آرامش روانی، رشد و تکامل شخصیت، زمینه‌سازی برای تربیت فرزند، و در نهایت گسترش روابط اجتماعی از طریق خانواده ذیل عنوان‌های اهمیت روابط خویشاوندی، گونه‌های روابط خویشاوندی، روابط خویشاوندی پس از ازدواج، تأثیرهای روابط خویشاوندی، آثار قطع روابط خویشاوندی، مراتب خویشاوندی در اسلام، و در پایان آسیب‌شناسی روابط خویشاوندی مطرح شده است.

در فصل سوم، تحت عنوان «ارکان خانواده»، ابتدا مسئولیت‌های متقابل زن و شوهر در دو قسمت سازگاری اولیه و استمرار روابط مطلوب و سپس مسئولیت‌های والدین و مسئولیت‌های فرزندان در دو قسمت وظایف فرزندان نسبت به والدین و وظایف فرزندان نسبت به یک‌دیگر و سلسله‌مراتب در خانواده بررسی شده است. در پایان، مرزها در خانواده از دیدگاه مکتب ساخت‌نگر و مرزها در خانواده از دیدگاه اسلام آمده است.

فصل چهارم «راه‌کارهای اسلام برای کارآیی و رشد مطلوب خانواده» را بررسی می‌کند و شامل زیرفهرست‌های نقش بینش‌های دینی در خانواده (اعتقاد به خدا، اعتقاد به رسالت و امامت، و اعتقاد به زندگی پس از مرگ)، توصیه‌های اخلاقی برای کارآیی بیش‌تر خانواده (صدقت، خوش‌بینی، قناعت، صبر، و سخاوت)، و آموزه‌های رفتاری اسلام برای کارآیی

مطلوب خانواده (روابط کلامی، روابط غیرکلامی، محیط خانواده، اداره امور خانواده، و عبادت در خانواده) است.

در فصل پنجم به «تعالیم اسلام و مشکلات خانوادگی» پرداخته شده است و در آن عوامل مؤثر در تعارض‌ها و اختلاف‌های خانوادگی (عوامل روان‌شناختی، اجتماعی و فرهنگی، اقتصادی، جسمانی و بدنی، و دینی)، راه‌های پیش‌گیری از اختلاف‌های خانوادگی در آموزه‌های اسلام (توجه به گزینش همسر مناسب، آموزش زوجین، آموزش دینی، رعایت حدود و مرزها در خانواده، و توجه به اصل مشورت و توافق در خانواده)، راه‌کارهای حل اختلافات خانوادگی براساس تعالیم اسلام (پذیرش و تعهد نسبت به سلسله‌مراتب در خانواده، حل مشکلات عاطفی و جنسی)، و قرآن و حل اختلافات خانوادگی (مشاوره و حکمیت، جدایی زن و شوهر) بررسی شده‌اند.

موضوع فصل ششم «نظام خانواده در اسلام» است و در آن انواع خانواده از دیدگاه اسلام (خانواده‌های تک‌همسری، چندهمسری، و ازدواج موقت)، آثار روان‌شناختی قوانین اقتصادی اسلام در خانواده (مهریه، نفقه، و ارث)، خانواده‌های الگو در اسلام (رویارویی با ازدواج، برخورد پیامبر با همسران و فرزندان، روش زندگی حضرت علی (ع) و فاطمه (س)، سیره خانوادگی سایر ائمه (ع)، و درنهایت طرحی کلی از نظام خانواده در اسلام (جامعیت دیدگاه اسلام درباره خانواده، مهم‌ترین راهبردهای سلامتی و کارکرد مناسب خانواده از دیدگاه اسلام، و سخن پایانی) تشریح شده است.

۴. یافته‌های تحقیق

در ذیل این بخش، یافته‌های حاصل‌شده از نقد کتاب *خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی* در ابعاد مختلف تبیین می‌گردد.

الف) تحلیل شکلی

براساس معیارهای بخش شکلی نقد کتاب، این اثر از نظر جامعیت صوری دارای فهرست مطالب تفصیلی، مقدمه فصول، سه شکل (در صفحات ۱۴، ۲۹، و ۲۰۱)، منابع، نمایه اشخاص و اماکن، نمایه آیات، و نمایه روایات است، درحالی‌که پیش‌گفتار، اهداف فصول، خلاصه فصول، جدول، تصویر و نقشه، خلاصه کلی کتاب، پیش‌نهادهای فصول و پیش‌نهادهای کلی، منابع برای مطالعه در هر فصل، پژوهش در هر فصل، نمایه نام‌ها، واژه‌نامه، و کتاب‌شناسی ندارد.

تصویر روی جلد در میان کادر تصویر مرد و زن به هم راه دو کودک است که خانواده را به ذهن القا می‌کند و با تشکیل خانواده در تعریف آموزه‌های دینی از ازدواج و براساس اطلاق زوجیت به دو جنس زن و مرد «وَأَنَّهُ خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى» (نجم: ۴۵) هم‌خوان است که در صفحه ۷۵ نیز به آن اشاره شده است؛ اسلام رابطه هم‌جنس‌گرایی میان مردان و میان زنان را تحریم می‌کند؛ زیرا چنین رابطه‌ای را غیرطبیعی و انحرافی از روال معمول می‌داند. ذکر مشخصی از این عمل در قرآن آمده است: «آیا از همه مخلوقات به مردان میل می‌کنید، و همسرانی را که خدا برای شما خلق نمود رها می‌کنید؟ به‌راستی که مردمی متعددی هستید» (شعراء: ۱۶۵، ۱۶۶). به این مسئله در صفحات ۱۶۷ و ۱۶۸ کتاب نیز اشاره شده است.

تصویر یادشده خانواده هسته‌ای (nuclear family) (ساروخانی ۱۳۷۰) متشکل از والدین و معمولاً فرزندان متعلق به آن‌هاست که جدا از دیگر بستگان با یک‌دیگر زندگی می‌کنند.

باتوجه به پیش‌بینی رواج خانواده گسترده (extended family) برای دهه‌های آینده، به‌ویژه درمورد جوامع اسلامی در حال توسعه (بستان ۱۳۸۸)، و تأکید فراوان اسلام بر نیکی به والدین، به‌ویژه والدین سال‌مند (اسراء: ۲۳)، شایسته است در تصویر از حضور والدین (پدربزرگ و مادربزرگ) به‌عنوان ایجاد بستر فرهنگی مناسب برای گسترش این نوع خانواده استفاده کرد.

هم‌چنین، باتوجه به تأکید آموزه‌های دینی اسلام بر فرزندآوری (کلینی ۱۴۰۷: ج ۵)، شایسته است تعداد فرزندان خانواده (تصویر روی جلد) به دو کودک بسنده نگردد.

صفحه‌آرایی و کیفیت چاپ اثر خوب است. صحافی کتاب و قطع کتاب مناسب اثر دانشگاهی است. کتاب دارای متنی روان و رساست. قواعد عمومی نگارش رعایت شده است. آیات و روایات هرکدام با فونت مجزا در پاورقی آمده‌اند که در نگاه اول، تمیز منابع را میسر می‌کند. در متن به منابع مورد استفاده ارجاع داده شده است و استناد مطالب به منبع کامل، در پاورقی یاری‌گر مستندشدن و اتقان موضوعات است.

البته بهتر است فونت حروف‌نگاری اثر، با قدری تفاوت، درشت‌تر، یا پررنگ‌تر باشد که در هنگام خواندن، باعث ایجاد خستگی نشود و مخاطب به ادامه مطالعه ترغیب شود. در تمام متن، پاراگراف‌های بسیار طولانی دیده می‌شود؛ به‌طور مثال، صفحات ۱۰۶، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۹۶، و ۱۹۷ تمام مطالب صفحه در یک پاراگراف تجمیع شده است که هم از نظر برداشت مطالب و هم از نظر دیداری ملالت خواننده را به دنبال دارد. شایسته است به اهداف مطالعه فصل در ابتدای فصل‌ها اشاره گردد، خلاصه مطالب اساسی هر فصل در انتهای همان فصل ذکر شود، و هم‌چنین در پایان کتاب نیز جمع‌بندی کلی فصول تحت همین عنوان مشخص آورده شود.

باتوجه به این که خانواده به عنوان اولین کانون جامعه مطرح است و تأثیرات آن از اجتماع است، بنابراین لازم است در بخش‌های مربوط در هر فصل به مطالعات جدید جهانی اشاره و مستندات و مدارک اضافه گردد.

ب) تحلیل محتوایی

۱. بیان نقاط قوت کتاب

از امتیازات این کتاب آن است که در مقدمه کتاب مؤلف به معرفی اجمالی فصول کتاب پرداخته است.

در این کتاب مباحث خانواده با تعریف خانواده و ازدواج و مقدمات آن، مانند شرایط همسرگزینی، آغاز گردیده است. سپس، به آثار روان‌شناختی ازدواج و روابط اعضای خانواده پرداخته شده و دیدگاه‌های اسلام در هر مورد تبیین شده است. روابط خویشاوندی، به عنوان یکی از آثار ازدواج، در نظر گرفته شده و ابعاد مختلف آن بررسی گردیده است. در فصل سوم، ارکان خانواده از قبیل مسئولیت‌های زن و شوهر، والدین، و فرزندان تبیین شده و در فصل چهارم نقش باورهای دینی و توصیه‌های اخلاقی و رفتاری اسلام مورد بررسی قرار گرفته است. فصل پنجم به عوامل مشکلات خانوادگی و راه کارهای اسلام برای پیش‌گیری و حل آن‌ها اختصاص دارد. در فصل ششم، انواع خانواده در اسلام و قوانین اقتصادی خانواده در اسلام از نگاه روان‌شناختی بررسی شده است و در پایان با اشاره به خانواده‌های الگو در اسلام، طرحی کلی از نظام خانواده در اسلام ارائه گردیده است که می‌تواند در ابتدای امر، نگرشی کلی به مخاطب در زمینه محتوای کتاب دهد و ترغیب‌کننده به مطالعه کتاب باشد.

توجه به دو مبنای مهم دینی و علمی در تبیین مسائل خانواده، یعنی معیار اسلامی و معیار روان‌شناسی، نیز از امتیازات این کتاب است. در فرایند تدوین کتاب، نگارنده تلاش داشته است در غالب موارد برای مطالب خود استناداتی از منابع دست‌اول و معتبر ارائه کند.

۲. بیان محدودیت‌ها و نقاط ضعف کتاب

عنوان کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی است، در حالی که واژه اسلام ناظر به آموزه‌های اسلامی اعم از آموزه‌های قرآنی و روایات، مفسران قرآن، اندیشمندان مسلمان اعم از اندیشمندان متقدم، متأخر، و معاصر، متون اسلامی نگاشته شده، و ... است. لذا واژه اسلام شایسته است لااقل با آموزه‌های اسلامی جای‌گزین گردد.

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام... (مریم برهمن و سوسن کشاورز) ۱۴۷

در تحقق عنوان کتاب هم سطح سازی غیرمنتظره ای بین آموزه های اسلامی، که در این جا اسلام خوانده شده، با سطح ورود روان شناختی به موضوع خانواده انجام شده است و در ادامه بین محتوای آن ها نیز سازشی غیرانتقادی رخ داده است، به نحوی که به ساده سازی مباحث خانواده در همین سطح منجر گردیده است.

بنابر موارد ذکر شده، توصیف تفصیلی مواجهه اسلامی به شکل کامل مورد توجه قرار نگرفته و تحلیل لایه های متنوع و متکامل مواجهه اسلامی با موضوع به صورت حاشیه ای و جانبی انجام گرفته است.

باتوجه به چند بعدی بودن مبحث خانواده و ارتباط ابعاد مختلف با یکدیگر و لزوم توجه به تمامی وجوه، شایسته است ابعاد جامعه شناختی، حقوقی، اجتماعی، و ... نیز در ارتباط با ابعاد دینی و روان شناختی مورد توجه قرار گیرند؛ زیرا بررسی مقوله چندوجهی، بدون توجه به سایر ابعاد مهم آن، کاری ناتمام و ناقص خواهد بود. لذا همان طور که در کاستی های سرفصل ها نیز بیان شد، موارد بسیار مهمی از جمله مباحث کارکردهای خانواده، الگوهای ارتباطی، شیوه های فرزند پروری، آسیب های اجتماعی، تعارض سنت و مدرنیته، و تحولات جهانی خانواده مغفول واقع شده اند. خصوصاً این که فروکاستن مبحث خانواده فقط با تبیین برخی از ابعاد آن و غفلت از برخی از وجوه مهم دیگر هم از منظر دینی مورد تأیید نیست.

از سوی دیگر، تقلیل روان شناسی به چند توصیف یا تحلیل ساده از امور مربوط به خانواده و عدم دقت به مکاتب مختلف ذی ربط به این موضوع در دانش روان شناسی نیز خطای راهبردی دیگری است که نیازمند پرداخت در محتواست.

تعیین اهداف آموزشی کلی کتاب، هدف های آموزشی در ابتدای فصول، و خلاصه مباحث در انتهای هر فصل به خواننده در درک کلی مطالب کمک می کند که این کتاب فاقد سه قسمت یاد شده است. مبحث خانواده از مباحث پویایی است که باتوجه به تغییرات جامعه، لازم به بررسی است. نویسنده در صفحه یک مقدمه اشاره کرده است که اکنون تربیت فرزندان و برقراری روابط مناسب با همسر به سادگی چند دهه گذشته نیست. بنابراین، باتوجه به تجدید مستمر چاپ کتاب، لازم است از منابع جدید، پژوهش ها، و کتب تازه منتشر شده در چاپ های اخیر استفاده شود و استنادها، خصوصاً در مورد استنادهای خارجی به نسبت دو دهه قبل تر، به روزرسانی گردد.

عناوین کلی فصول شامل نگاه اسلام به ازدواج، آثار روان شناختی ازدواج، ارکان خانواده، راه کارهای اسلام برای کارآیی و رشد مطلوب خانواده، تعالیم اسلام، و مشکلات خانوادگی و

نظام خانواده در اسلام است که باتوجه به عنوان‌های یادشده، ارتباط فصول و علل تقدم و تأخر فصل‌ها مشخص نیست.

در جهت حفظ پرهیز از جزیره‌ای‌بودن مطالب و حفظ انسجام کلی کتاب شایسته است کتاب در ابتدا با فصلی تحت عنوان «نظام خانواده» آغاز شود و فصل‌های بعدی هرکدام ذیل بخش‌های مختلف (زیرنظام‌ها) تعریف و جایابی شوند. لذا ضمن رعایت سلسله‌وار مطالب، ساختارمندی فصل‌ها و ارتباط آن‌ها باهم و با موضوع کلی مشخص شود و بدین وسیله دو مقوله انسجام کلی کتاب و انسجام درون فصلی به تبع آن رعایت گردد.

تبیین فلسفه خانواده به عنوان اولین گام در تشکیل، حفظ، و تعالی آن در محتوای کتاب موردپردازش قرار نگرفته، لذا یکی از علل عدم انسجام مطالب نبودن چتر واحدی است که موارد را ذیل عنوان فلسفه خانواده گرد آورَد. بحث از مفروضات هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی، و روش‌شناسی، درکنار طرح مباحث چیستی، چرایی، و چگونگی خانواده، از مباحث بنیادی است که ضرورت دارد به لحاظ محتوایی در کتاب موردواکاوی قرار گیرد.

هم‌چنین، در جهت بحث فلسفه خانواده، لازم است تا مسائل مربوط به عدم تشکیل خانواده و پدیده تجرد و تن‌درن دادن به امر تشکیل خانواده از سوی جوانان از زوایای مختلف موردبررسی قرار گیرند.

در مقدمه آمده است که هدف ناشر از چاپ این کتاب تهیه منبعی کمک‌درسی برای دانشجویان رشته روان‌شناسی است. لذا برای دستیابی به این امر لازم است قبل و پیش از توجه به جزئیات محتوایی مستند و صحیح، در ابتدا چهارچوب‌های اصلی یادشده در این مقاله موردبررسی و واکاوی مجدد قرار گیرند تا اولویت‌های یک کتاب علمی و دانشگاهی در این زمینه فراهم گردد. این البته لزوماً به معنای نادرست‌بودن جزئیات محتوایی‌ای که در کتاب آمده است یا مضربودن آن‌ها نیست، لکن توجه به تصحیح چهارچوب‌های اصلی‌ای است که کتاب برپایه آن‌ها تدوین شده است؛ زیرا انتظار می‌رود که محتوای برگرفته از آموزه‌های اسلامی درباب مبحث خانواده، علاوه بر روان‌شناسی در رشته‌های مختلف اعم از علوم تربیتی و مطالعات زنان زیرمجموعه گروه علوم اجتماعی، رشته مطالعات خانواده کارشناسی و گرایش‌های مدیریت خانواده، حقوق زن در اسلام، مطالعات زنان، و مطالعات خانواده در مقاطع کارشناسی ارشد نیز قابل استفاده باشد.

یکی از مقوله‌های مهم ضرورت توجه به مباحث و ارزش‌های اخلاقی در روابط خانوادگی است که در فصول کتاب به صورت پراکنده اشاراتی به آن‌ها شده است، لکن به دلیل اهمیت

موضوع اخلاق، لازم است در مقدمه به طور مبسوط به آن‌ها پرداخته شود. هرچند در صفحه یک ادعا شده است که همه مشکلات ایجادشده نشان‌دهنده آن است که خانواده‌ها به توصیه‌های تربیتی و روان‌شناختی بسیاری برای رویارویی با پیچیدگی‌های زندگی کنونی نیاز دارند، اما لازم است توصیه‌های اخلاقی در ابتدای کتاب و شرح مبسوط آن در متن کتاب جایگاه ویژه‌ای داشته باشد.

در فصل اول، در جهت تبیین مباحث، به طرح دیدگاه‌های علامه طباطبایی و شهید مطهری بسنده شده است و دیدگاه‌های سایر اندیشمندان معاصر مثلاً دیدگاه‌های تفسیری آیت‌الله جوادی آملی و دیگر معاصران مورد توجه قرار نگرفته‌اند. شایسته است که خوانش‌های گوناگون متفکران اسلامی در مواجهه با لایه‌های متکامل خانواده توصیف و تحلیل گردند. در صفحه ۱۱ به نقل از شهید مطهری و صفحه ۱۵ به اختصار به نظریه سیستمی (Bertalanffy 2015) فقط با ذکر نام اشاره و از بررسی آن خودداری شده است، در حالی که این نظریه در تبیین فلسفه خانواده بسیار دارای اهمیت است (برهمن ۱۳۹۴) و لازم است در مبحث فلسفه خانواده، به صورت مشروح، مورد استفاده قرار گیرد (زیمون ۱۳۷۹). در صفحه ۲۰ ادعا شده است که برگزاری مراسم ازدواج باعث می‌شود تا زن و شوهر خود را از نظر روانی برای شروع یک زندگی مشترک آماده کنند و ازدواج را امر مهمی تلقی کنند، نه یک مسئله ساده در زندگی که بتوان به آسانی آن را به هم زد، در حالی که هیچ مستندات علمی بر این مطلب ارائه نشده است. در صفحه ۲۲ بدون داشتن عنوانی جداگانه برخی از اهداف ازدواج به صورت پراکنده مطرح شده‌اند، در حالی که از منظر آموزه‌های دینی اسلام اهداف مهمی برای خانواده، هم چون تأمین آرامش روانی همسران، تداوم نسل بشر، گسترش فرهنگ دینی، جلوگیری از انحرافات اجتماعی، و مشروعیت بخشیدن به فرزندان در نظر گرفته شده‌اند (بستان ۱۳۹۰). بنابراین، عنوان مشخص و مستقل تحت عنوان اهداف ازدواج و دسته‌بندی اهداف و جدول‌بندی آن‌ها در محتوای کتاب ضرورت دارد. نکته مهم دیگر، که هم در عنوان و هم در این فصل و تمام فصول دیگر نیازمند بازنگری است، بحث آموزه‌های اسلامی است که به جای عنوان اسلام لازم است جای‌گزین شود؛ زیرا مطالب یادشده از آموزه‌های قرآن، احادیث، کتب اندیشمندان، و ... احصا گردیده‌اند که در مجموع آموزه‌های دینی را شایسته‌تر می‌نمایند.

در فصل دوم، آثار روان‌شناختی ازدواج شامل ارضای نیازهای جنسی، آرامش روانی، رشد و تکامل شخصیت، زمینه‌سازی برای تربیت فرزند، و گسترش روابط اجتماعی از طریق خویشاوندی مطرح شده است، ولی مطالعات و استنادات آماری و علمی در مورد تأثیر هریک از

این آثار در خانواده‌های موفق وجود ندارد. اساساً لازم است تا در ابتدا تعریف ازدواج خوب و خانواده موفق مشخص گردد تا وزن‌دهی هر کدام از آثار ذکر شده را در نسبت با آن سنجید. در پایان فصل نیز، ذکر آثار و پی‌آمدهای ازدواج و پیوند آن با فلسفه خانواده ضروری است. نکته قابل توجه این‌که شایسته است در این فصل، مکاتب مختلف روان‌شناسی که در زمینه خانواده دارای تعاریف، مبانی، نظرها (اعم از موافق یا مخالف)، عوامل، راه‌کارها، و ... هستند مورد بررسی قرار گیرند. تقلیل روان‌شناسی به چند توصیف یا تحلیل ساده از امور مربوط به خانواده و عدم دقت به مکاتب مختلف ذی‌ربط به این موضوع در دانش روان‌شناسی در محتوای علمی‌ای که با این عنوان یاد شده است ساده‌سازی غیر علمی است.

فصل سوم، تحت عنوان «ارکان خانواده»، با مبحث مسئولیت‌های متقابل زن و شوهر آغاز شده است. در لغت‌نامه دهخدا در مورد واژه مسئولیت آمده است: «مسئولیت چیزی یا کسی به گردن او بودن و در عهده او و در ضمان و پابندانی او بودن در اصطلاح حقوقی، تعهد قهری یا اختیاری شخص در مقابل دیگری است (خواه مالی باشد خواه غیر مالی)» (لغت‌نامه ۱۳۷۷). در توضیحات این قسمت، فقط مسائل کلی و عام بیان شده و هیچ مثال عملی برای تبیین مسئولیت آورده نشده است، در حالی که وقتی عنوان مسئولیت تعریف می‌شود، لازم است که موارد آن تبیین گردد. در مواردی که نمونه‌هایی ذکر شده‌اند، هم‌چنان کلی و بدون ارائه مصادیق‌اند. مثلاً در صفحه ۸۰ بیان شده است که صبر و بردباری زن در مشکلات، تحمیل نکردن رفتارهایی به شوهر، و هم‌راهی با او در مشکلات اجتماعی و اقتصادی می‌تواند زمینه مناسب را برای روابط مطلوب بین آن‌ها فراهم کند، اما هم‌چنان برای خواننده متن مصادیق و مثال‌های عینی ارائه نگردیده است. لذا مخاطب پس از مطالعه حتی عمیق هم، در نحوه کار بست صحیح، دچار مشکل خواهد بود.

یکی از نکات مغفول در فصل سوم، که فقط در صفحه ۱۰۷ به آن اشاره‌ای کوتاه شده است، عدم پرداختن به روابط پنج‌گانه انسان شامل اصلاح رابطه انسان با خدا، اصلاح رابطه انسان با خودش، اصلاح رابطه انسان با جامعه، اصلاح رابطه انسان با طبیعت، و اصلاح رابطه انسان با تاریخ است و تعریف ارکان خانواده را ذیل روابط نام برده است. از آن‌جاکه مسئولیت تعهدآور و دارای تکلف است، لذا هدفی متعالی و انگیزه‌ای قوی برای پذیرش آن لازم است. اساسی‌ترین هدف در زندگی اصلاح رابطه انسان با خداست؛ زیرا تا رابطه انسان با خدا اصلاح نشود، هیچ امری به درستی اصلاح نمی‌شود و تا این رابطه اصلاح شود، اصلاح دیگر امور به درستی ممکن می‌شود. بنابراین، بهتر است در ابتدای پرداختن به انواع مسئولیت‌های آدمی، اصلاح رابطه انسان با خدا بررسی شود و مسئولیت‌ها ذیل این رابطه قرار گیرند (دلشاد تهرانی ۱۳۹۳).

در فصل چهارم، تأکید بر توجه به ارزش‌های اخلاقی ایشار، از خودگذشتگی، بخشش و احترام، علاوه بر ارزش‌های صداقت، خوش‌بینی، قناعت، صبر، و سخاوت از مؤلفه‌های اساسی اخلاقی خانواده برشمرده شده است. با استناد به آیات قرآنی هم‌چون:

وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (نور: ۲۲)؛ مؤمنان باید عفو و گذشت پیشه کنند و از یک‌دیگر درگذرند. آیا دوست نمی‌دارید که خداوند شما را بیامرزد؟ و خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است؛ پس همان‌گونه که شما انتظار عفو الهی را در برابر لغزش‌ها دارید، باید در مورد دیگران عفو و بخشش را فراموش نکنید (مکارم شیرازی ۱۳۷۴: ۴۱۵).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِّ مِنْ أَرْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوٌّ لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِنْ تَعَفَّوْا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (تغابن: ۱۴)؛ ای اهل ایمان! به‌راستی برخی از همسران و فرزندان [به‌علت بازداشتن شما از اجرای فرمان‌های خدا و پیامبر] دشمن شما هستند؛ بنابراین از [عمل به خواسته‌های بی‌جای] آنان [که مخالف احکام خداست] بپرهیزید، و اگر [از آزار و رنجی که به شما می‌دهند] چشم‌پوشی کنید و سرزنش کردن آنان را ترک نمایید و از آنان بگذرید [خدا هم شما را مورد الطاف بی‌کرائش قرار می‌دهد]؛ زیرا خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.

«عفو» به معنای گذشت و «صفح» به معنای ترک سرزنش و «مغفرت» به معنای ازیادبردن و به‌فراموشی سپردن است و این سه امر (عفو، صفح، و مغفرت) سه گام در برخورد با خطاهای دیگران و ازجمله همسر و فرزند است. در تمام قرآن، هیچ‌جا کلمات عفو، صفح، و مغفرت پشت سر هم نیامده‌اند، به‌جز در مورد زندگی خانوادگی با همسر و فرزند؛ یعنی حتی در موردی که هم‌فکری نیست و باید از آنان برحذر بود، باز هم عفو، صفح، و مغفرت را باید مراعات کرد (قرائتی ۱۳۸۸: ج ۱۰، ۱۶۲). بنابر آیات مذکور توجه به مؤلفه‌های یادشده اهمیت فراوانی دارد.

«هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ» (بقره: ۲۸۶)؛ «آنان برای شما لباس‌اند و شما برای آنان لباسید»؛ در تشبیه همسر به لباس نکات و لطایف بسیاری نهفته است؛ لباس عیوب انسان را می‌پوشاند، هریک از زن و مرد نیز باید عیوب و نارسایی‌های یک‌دیگر را بپوشانند. در هوای سرد لباس ضخیم و در هوای گرم لباس نازک استفاده می‌شود، هریک از دو همسر نیز باید اخلاق و رفتار خود را متناسب با نیاز روحی طرف مقابل تنظیم کند؛ اگر مرد عصبانی است، زن با لطافت با او برخورد کند و اگر زن خسته است، مرد با او مدارا کند. انسان باید لباس خود را

از آلودگی حفظ کند، هریک از دو همسر نیز باید دیگری را از آلوده شدن به گناه حفظ کند (قرائتی ۱۳۸۸: ج ۱، ۲۹۳).

توصیه‌های روایی در این زمینه نیز بسیار است. رسول خدا (ص) می‌فرماید: «العفو لا یزید العبد الا عزا فاعفوا یعزکم الله»؛ «عفو و گذشت موجب عزت بنده است. بنابراین، گذشت کنید تا خدا به شما عزت دهد» (کلینی ۱۴۰۷: ج ۵، ۱۰۸).

در فصل پنجم، در ذیل بحث عوامل مؤثر در تعارض‌ها و اختلاف‌های خانوادگی، تأثیر فضای مجازی به عنوان یکی از عوامل به صورت مجزا و یا ذیل عوامل اجتماعی و فرهنگی نیازمند بررسی است.

در فصل ششم، در صفحه ۱۷۰، نوشته شده است که دین اسلام چندهمسری را تعدیل کرد و برای آن شرایطی مقرر کرد تا حقوق زنان بهتر تأمین شود، اما هیچ استنادی بر این ادعا ارائه نشده است، هرچند در نصوص دینی اعم از قرآن و روایات مدارک مستدلی در این خصوص وجود دارد.

بحث پایانی فصل ششم، ذیل عنوان طرحی کلی از نظام خانواده در اسلام، در واقع جمع‌بندی مجموع مطالب کتاب خانواده در نگرش اسلام است که شایسته است در تجدید چاپ‌ها با جامعیتی متناسب با شرایط کنونی جامعه و افزودن سرفصل‌های تخصصی‌تر بازنگری و تکمیل گردد و تحت عنوان جمع‌بندی کلی به آن پرداخته شود.

در نهایت آن‌که با نظر به فرصت‌های فراهم گردیده از سوی فضای مجازی و حجم زیاد منابع اطلاعاتی مفید موجود در این فضا و امکان دسترسی راحت و سریع کاربران به آن، هیچ سائیتی به عنوان منبع معارف اسلامی یا منبع روان‌شناسی معتبر به منظور ارتقای سطح آگاهی و بینش مخاطبان در زمینه مباحث مرتبط با خانواده معرفی نشده است.

ج) چگونگی منابع مورد استفاده در کتاب

چگونگی منابع کتاب مذکور با توجه به اعتبار منابع، ارتباط با موضوع، رعایت امانت، روزآمدی و نبودن، و چیدمان براساس اصول منبع‌دهی علمی مورد بررسی قرار گرفته است. اول آن‌که منابع مورد استفاده در این اثر از اعتبار لازم برخوردارند و مستندند. هم‌چنین، منابع مورد استفاده با مباحث محتوایی کتاب مرتبط‌اند. سوم رعایت امانت است که در این اثر به خوبی مراعات و لحاظ گردیده است. چهارم استناددهی براساس استاندارد APA است که مرتب‌کردن و تجدیدنظر در منابع و جابه‌جا کردن سال منابع براساس این شاخصه لازم است.

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام... (مریم برهمن و سوسن کشاورز) ۱۵۳

استفاده از منابع جدید برای تبیین موضوعات مورد بحث لازم است؛ باتوجه به این که این اثر در سال ۱۳۸۴ به چاپ اول رسیده است و جدیدترین منبع فارسی آن مربوط به ۱۳۸۳ است، پس تلاش شده است تا از منابع جدید آن دوره استفاده شود. باتوجه به سال چاپ کتاب، که برابر با ۲۰۰۵ م است، تازه ترین منبع انگلیسی استفاده شده مربوط به ۱۹۹۵ است که به ده سال قبل تر از زمان چاپ کتاب برمی گردد. باتوجه به تجدید چاپ های مکرر کتاب انتظار بر آن می رود که منابع آن در هر دو قسمت منابع فارسی و انگلیسی روزآمد گردد. باتوجه به این که مبحث خانواده جریانی پویا، پابرجا، و دارای تقدس است، ضرورت دارد در تبیین مطالب از منابع به روز اعم از کتب، مقاله ها، طرح ها، و ... فارسی و انگلیسی استفاده گردد، درحالی که آخرین منبع استفاده شده فارسی تا سال ۱۳۹۷ در این کتاب به دو دهه قبل و منابع انگلیسی به سه دهه قبل تر بازمی گردند.

هم چنین، در قسمت منابع پیش نهادی اعم از سایت های معتبر مربوط به معارف اسلامی یا روان شناسی خانواده، ذکری از معرفی انواع مختلف سایت های معتبر و مرتبط در کتاب به میان نیامده است.

د) چگونگی کتاب از منظر انطباق با آخرین سرفصل های مصوب وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری

براساس برنامه درسی بازنگری شده کارگروه ویژه روان شناسی دوره کارشناسی مصوب ۱۳۹۱/۱۲/۱۳ وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری، درس «روان شناسی خانواده» درس پایه دو واحدی (۳۲ ساعت نظری) برای دانشجویان کارشناسی رشته روان شناسی است و اهداف آن عبارت اند از: آشنایی با فلسفه، ارکان، کارکردها، الگوهای ارتباطی و شیوه های فرزند پروری در خانواده، آشنایی با مباحث آسیب شناسی در خانواده از جمله تعارضات خانواده، ازدواج مجدد، خشونت، طلاق، ازدواج موقت، زوج های بدون فرزند، و باتوجه به رویکرد فرهنگی و بومی. و سرفصل مطالب نیز به شرح ذیل است:

- تعریف و تاریخچه روان شناسی خانواده؛
- فلسفه تشکیل خانواده؛
- ارکان خانواده (نقش ها و مسئولیت های زن و شوهر، تنش های مشترک، سلسله مراتب در خانواده، و مرزها در خانواده)؛

- کارکردهای خانواده (عاطفی، روانی، مذهبی، تربیتی، آموزشی، اقتصادی، و جنسی)؛
- خانواده و الگوهای ارتباطی (تعریف، سطوح، روش‌ها، الگوها (پذیرا و پویا، وابسته، سلطه‌گر، مقابله‌ای، کناره‌گیر، و نامنسجم)، و جهت‌گیری (هم‌نوایی و گفت‌وشنود)؛
- شیوه‌های فرزندپروری (تعریف، دیدگاه‌ها (بامریند، شفر، آدلر، باتوم، و ...، انواع سخت‌گیر، سهل‌گیر، قاطع، و اطمینان‌بخش)، پی‌آمدها، و ...؛
- تحولات خانواده در غرب (سیر تحولات خانواده، خانواده‌مدرن، مشکلات اجتماعی، سکولاریسم و خانواده، و ...؛
- تأثیرات جهانی‌سازی بر نهاد خانواده (اثر بر ساختار و کارکرد خانواده و ...؛
- تعارض سنت و مدرنیته در ازدواج (گسترش فرهنگ سرمایه‌داری، افزایش تغییرات اجتماعی، تغییر در نقش‌های جنسیتی، افزایش تحرک اجتماعی، دگرگونی نقش‌ها، و ...؛
- تعارضات خانوادگی (تعارضات زن و شوهر، تعارضات والدین با فرزندان، تعارض نقش، تعارض سیستمی، تعارض بین‌نسلی، و ...؛
- ازدواج مجدد و چندهمسری: تعریف، تنوع، ویژگی‌ها، علل، ازدواج مجدد در بافت تاریخی، و ...؛
- ازدواج موقت: آثار روانی-اجتماعی، مسائل حقوقی، پی‌آمدها، مشکلات، و فرزندان؛
- طلاق: تعریف، شیوع، علل، پی‌آمدها (فردی-اجتماعی)، نظام‌های حقوقی، تأثیر بر کودکان، تحولات اجتماعی-اقتصادی، و ...؛
- خشونت در خانواده: تعریف، انواع، چرخه خشونت، ارزیابی زنان آسیب‌دیده، و ...؛
- خانواده‌های تک‌والدی: تعریف، ویژگی، پی‌آمدها، انواع (زن سرپرست، مرد سرپرست، محصول طلاق، زایمان‌های بدون ازدواج، والد فرزندخوانده‌ها، والدشدن از طریق لقاح مصنوعی، بیهوشی که قصد ازدواج مجدد ندارند، و ...؛
- زوج‌های بدون فرزند (ناباروری، پی‌آمدهای روان‌اجتماعی، روش‌های مقابله، و ...؛
- خانواده و آسیب‌های اجتماعی (وابستگی به مواد، اعتیاد، فرار، آسیب‌های نوپدید، چت، و ...؛
- خانواده‌های محروم از پدر (معنا، نقش، انواع، آثار محرومیت، واکنش‌ها، و ...).

هم‌چنین، در مقدمه ناشران، کتاب به‌عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان رشته روان‌شناسی پیش‌نهاد شده است، درحالی‌که براساس سرفصل‌های مصوب که به‌طور مبسوط توضیح داده شد، این کتاب برخی از رئوس سرفصل‌های اصلی درس موردنظر را در حداقل ممکن پوشش می‌دهد؛ به‌ترتیبی که از میان سرفصل‌های موجود فقط مبحث ارکان خانواده در فصل سوم و عوامل مؤثر در تعارض‌ها و اختلاف‌های خانوادگی، خانواده‌های چندهمسری از نظر اسلام، و ازدواج موقت تأثیرات روانی-اجتماعی، مسائل حقوقی، پی‌آمدها، و مشکلات فرزندان موردنظر قرار گرفته است.

در فصل اول کتاب، زیر عنوان «تعریف خانواده»، تعریف فقط از منظر جامعه‌شناسی بیان گردیده و تعریف و تاریخچه روان‌شناسی وجود ندارد. مبحث فلسفه تشکیل خانواده نیز در فصول دیده نمی‌شود. به کارکردهای خانواده (عاطفی، روانی، مذهبی، تربیتی، آموزشی، اقتصادی، و جنسی) به‌طور خاص اشاره نشده و فقط در فصل چهارم به راه‌کارهای اسلام برای کارآیی و رشد مطلوب خانواده پرداخته شده است. خانواده و الگوهای ارتباطی (تعریف، سطوح، روش‌ها، الگوها؛ پذیرا و پویا، وابسته، سلطه‌گر، مقابله‌ای، کناره‌گیر، و نامنسجم)، جهت‌گیری (هم‌نوایی و گفت‌و شنود)، شیوه‌های فرزندپروری (تعریف، دیدگاه‌ها؛ بامریند، شفر، آدلر، باتوم، و ...)، و انواع سبک‌های فرزندپروری (سخت‌گیر، سهل‌گیر، قاطع، و اطمینان‌بخش) در سرفصل‌های کتاب دیده نمی‌شود. به تحولات خانواده در غرب (سیر تحولات خانواده، خانواده مدرن، مشکلات اجتماعی، سکولاریسم و خانواده، و ...) اشاره نشده است و فقط در صفحه ۱۶۹ برخی از اشکال خانواده در قرن حاضر نام برده شده‌اند. تأثیرات جهانی‌سازی بر نهاد خانواده (اثر بر ساختار و کارکرد خانواده و ...)، تعارض سنت و مدرنیته در ازدواج (گسترش فرهنگ سرمایه‌داری، افزایش تغییرات اجتماعی، و تغییر در نقش‌های جنسیتی، افزایش تحرک اجتماعی، دگرگونی نقش‌ها، و ...) در سرفصل‌های کتاب وجود ندارند.

در فصل پنجم، ذیل عنوان تعالیم اسلام و مشکلات خانوادگی، فقط عوامل مؤثر بر تعارض‌ها و اختلاف‌های خانوادگی وجود دارد و سایر مباحث تعارضات خانوادگی (تعارضات والدین با فرزندان، تعارض نقش، تعارض سیستمی، تعارض بین‌نسلی، و ...) مورد اشاره قرار نگرفته‌اند.

تعریف خانواده، تنوع، ویژگی‌ها، علل ازدواج مجدد و چندهمسری، ازدواج مجدد در بافت تاریخی، و ... و طلاق (تعریف، شیوع، علل، پی‌آمدها (فردی-اجتماعی)، نظام‌های حقوقی، تأثیر بر کودکان، تحولات اجتماعی-اقتصادی، و ...)، خشونت در خانواده (تعریف، انواع، چرخه خشونت، ارزیابی زنان آسیب‌دیده، و ...)، خانواده‌های تک‌والدی: تعریف، ویژگی،

پی‌آمدها، انواع (زن‌سرپرست، مردسرپرست، محصول طلاق، زایمان‌های بدون ازدواج، والد فرزندخوانده‌ها، والدشدن از طریق لقاح مصنوعی، بیوه‌هایی که قصد ازدواج مجدد ندارند، و ...)، زوج‌های بدون فرزند (ناباروری، پی‌آمدهای روان‌اجتماعی، روش‌های مقابله، و ...)، خانواده و آسیب‌های اجتماعی (وابستگی به مواد و اعتیاد، فرار، آسیب‌های نوپدید، چت، و ...)، و خانواده‌های محروم از پدر (معنا، نقش، انواع، آثار محرومیت، واکنش‌ها، و ...) ازجمله مباحث مهمی هستند که در سرفصل‌ها و متن وجود ندارند.

شایان ذکر است که براساس برنامه درسی بازنگری‌شده دوره کارشناسی رشته علوم تربیتی مصوب ۱۳۹۴/۰۸/۱۱ وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری درس «خانواده در اسلام» درس پایه دو واحدی (۳۲ ساعت نظری) برای دانشجویان کارشناسی رشته علوم تربیتی است که، باوجود هم‌خوانی عناوین کتاب و درس، بازهم اشتراک حداقلی با سرفصل‌های این درس مطابق با مصوبه سال ۹۴ وجود دارد.

چراکه طبق این مصوبه هدف درس آشنایی با دیدگاه اسلام درباره روابط متقابل اعضای خانواده با یک‌دیگر است و سرفصل‌های تعیین‌شده برای این درس به شرح ذیل است:

- سیر تحولی خانواده قبل از اسلام و بعد از اسلام؛
- ارکان و جایگاه خانواده؛ نقش‌ها، مسئولیت‌های اعضای خانواده، سلسله‌مراتب و مرزها، و کنترل تعارض نقش‌ها؛
- کارکرد خانواده در اسلام؛ تولیدمثل، حمایت و مراقبت، جامعه‌پذیری، همراهی با یک‌دیگر، حمایت دینی، اقتصادی، سازگاری، مدارا، محبت و وفاداری، و الگوهای ارتباطی والدین و فرزندان در اشکال شیوه‌های فرزندپروری اسلامی؛
- ازدواج و همسرگزینی؛ فلسفه ازدواج، ملاک‌های انتخاب همسر و آمادگی برای ازدواج، و پیش‌گیری از تعارضات خانوادگی؛
- انواع ازدواج در بافت تاریخی؛
- آسیب‌های خانواده؛ طلاق و علل، پی‌آمدها، تأثیر بر کودکان، تحولات اجتماعی، اقتصادی، خشونت در خانواده، چرخه خشونت، ارزیابی زنان آسیب‌دیده و کودکان، و خانواده‌های تک‌والدی و تعریف، ویژگی‌ها، و پی‌آمدهای آن؛
- خانواده و آسیب‌های اجتماعی؛ وابستگی به مواد، اعتیاد، فرار، آسیب‌های نوظهور در شبکه‌های اجتماعی، و رسانه‌های نوین؛

- مقایسه خانواده در اسلام و غرب.

براساس سرفصل‌های مصوب سال ۱۳۹۴، این کتاب برخی از رؤس مطالب درس موردنظر را پوشش می‌دهد. در فصل اول به سیر تاریخی مباحث خانواده و ازدواج و همسرگزینی پرداخته شده است و سیر تحولی خانواده قبل از اسلام در فصول کتاب دیده نمی‌شود. در فصل سوم ارکان خانواده و در فصل پنجم، ذیل عنوان «تعالیم اسلام و مشکلات خانوادگی»، مسئله تعارض و پیش‌گیری از تعارضات با عنوان راه‌های پیش‌گیری از اختلاف‌های خانوادگی فقط در آموزه‌های اسلام بررسی شده است. کارکرد خانواده در اسلام، تولیدمثل، حمایت و مراقبت، جامعه‌پذیری، همراهی با یک‌دیگر، حمایت دینی، اقتصادی سازگاری، مدارا، محبت و وفاداری، و الگوهای ارتباطی والدین و فرزندان در اشکال شیوه‌های فرزندپروری اسلامی، انواع ازدواج در بافت تاریخی، آسیب‌های خانواده طلاق، علل، پی‌آمدها، تأثیر بر کودکان، تحولات اجتماعی، اقتصادی، خشونت در خانواده (چرخه خشونت، ارزیابی زنان آسیب‌دیده و کودکان)، خانواده‌های تک‌والدی (تعریف، ویژگی‌ها، و پی‌آمدهای آن)، خانواده و آسیب‌های اجتماعی (وابستگی به مواد، اعتیاد، فرار، آسیب‌های نوظهور در شبکه‌های اجتماعی، و رسانه‌های نوین)، و مقایسه خانواده در اسلام و غرب در سرفصل‌های کتاب دیده نمی‌شوند.

۵. نتیجه‌گیری

کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی در سال ۱۳۸۴ برای نخستین بار چاپ شد و در سال ۱۴۰۱ به چاپ بیست‌ودوم رسید. این کتاب در شش فصل تنظیم شده است. مراحل تحلیل و ارزیابی محتوای کتاب موردنظر در سه گام توصیف، تفسیر، و ارزش‌یابی انجام گرفت. توصیف و تفسیر محتوای اثر در بخش‌های پیشین موردبررسی قرار گرفت. گام ارزش‌یابی در قالب جمع‌بندی و نتیجه‌گیری موردتحلیل واقع شد.

کتاب مذکور در این تحقیق از دو بُعد شکلی و محتوایی موردبررسی قرار گرفت. تصویر روی جلد به بازنگری براساس تعریف خانواده گسترده نیاز دارد. براساس یافته‌ها، اثر تاحدودی دارای جامعیت صوری است. از ابزارهای علمی هم‌چون پیش‌گفتار و مقدمه در هر فصل (به‌جز فصل اول) استفاده نشده است. اهداف هر فصل اعم از اهداف یادگیری و اهداف رفتاری در آغاز فصول نیامده‌اند. جمع‌بندی هر فصل، جمع‌بندی نهایی، نتیجه‌گیری کلی، و جدول‌بندی مطالب، که به انسجام ذهن خواننده و یادگیری کمک می‌کنند؛ در کتاب دیده نمی‌شوند. فصول انسجام محتوایی با یک‌دیگر ندارند و قسمت‌هایی از یک کل یک‌پارچه را تشکیل نمی‌دهند.

چنانچه در ابتدای محتوای کتاب فلسفه خانواده مطرح و تشریح می‌شود، جایگاه هر کدام از فصول و ارتباط آن‌ها با فلسفه خانواده و با یکدیگر می‌توانست تبیین گردد. کتاب متنی روان و رسا دارد، ولی پاراگراف‌های بسیار طولانی باعث خستگی مخاطب می‌شود.

در مبحث تحلیل محتوا، هم‌سطح‌سازی غیرمنتظره‌ای بین آموزه‌های اسلامی، که در این جا اسلام خوانده شده است، با سطح ورود روان‌شناختی به موضوع خانواده انجام شده و در ادامه بین محتوای آن‌ها نیز سازشی غیرانتقادی رخ داده است. بررسی لایه‌های متکامل خانواده نیز در حاشیه قرار گرفته و به عبارتی در مباحث اسلامی و روان‌شناسی ساده‌سازی غیرعلمی رخ داده است. بر این اساس، شایسته است هم ابعاد متکامل خانواده و هم ساحت‌های دیگر آن اعم از جامعه‌شناسی و ... موردتوجه قرار گیرند و در مباحث روان‌شناسی نیز مکاتب مرتبط با خانواده تحلیل و بررسی گردند. در فصل آغازین لازم است تا نظر تعداد بیش‌تری از اندیشمندان مسلمان معاصر با شرحی مبسوط‌تر موردتوجه و تحلیل قرار گیرد. اهداف ازدواج و تشکیل خانواده نیز به صورت خاص نیازمند بررسی هستند. در برخی از موارد، مثل فصل سوم ذیل ارکان خانواده، مباحث بسیار کلی و مبهم بیان شده‌اند و ارائه نمونه و مصادیق وجود ندارد. هم‌چنین، بحث هدف اصلی انسان از زندگی، که از مباحث کلیدی و مهم است، به خوبی تبیین نشده است. توصیه‌های اخلاقی در فصل چهارم نیازمند شرح و تفسیر و اضافات هستند. هم‌چنین، باتوجه به یکی از عوامل تأثیرگذار جدی بر خانواده، یعنی فضای مجازی، لازم است که این مقوله و چگونگی ارتباط آن با نهاد خانواده موردتوجه و بررسی دقیق قرار گیرد.

کتاب سرفصل‌های مصوب وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری را در حداقل ممکن پوشش می‌دهد و مباحث جامعه‌شناسی، کارکردهای خانواده، الگوهای ارتباطی، شیوه‌های فرزندپروری، تأثیرات جهانی‌سازی بر نهاد خانواده، باوجود اهمیت، را ندارد. منابع از اعتبار و سندیت برخوردارند، لیکن باتوجه به تجدید چاپ، به نوآوری و به‌روزرسانی نیاز دارند.

درمجموع، باتوجه به اهمیت موضوع خانواده و آسیب‌های جدی مطرح‌شده درخصوص خانواده در کشور باتوجه به جایگاه اساسی خانواده در امر تربیت و پرورش نسلی عالم و فرهیخته و ضرورت ارتقای سطح آگاهی و بینش جوانان درخصوص این نهاد تربیتی و تحلیل مباحث مرتبط با خانواده در ابعاد گسترده و باتوجه به مسئله‌های جدی مطرح در این عرصه و تلاش‌های گسترده‌ای که در جهت تضعیف قداست و جایگاه این نهاد در عرصه جنگ نرم در حال صورت‌بندی و پی‌گیری است، پیش‌نهاد می‌شود در چاپ جدید این کتاب، ضمن توجه به چهارچوب‌های اصلی تحلیل‌شده، به‌منظور تقویت محتوا، مباحث نظری و عملی ناظر به

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام... (مریم برهمن و سوسن کشاورز) ۱۵۹

چالش‌های اساسی مطرح در حوزه خانواده، اعم از تسهیل در تشکیل خانواده، مهارت‌های تثبیت و تعالی خانواده، و آسیب‌های تشکیل و تعالی خانواده در قالبی منسجم، با استفاده از الگوی جامع در قالبی نو و باتوجه به سرفصل‌های مصوب وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری و با بهره‌گیری از منابع جدید و روزآمد تدوین گردند.

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

بابان‌آبادی، فرشته، حسن‌رضا زین‌آبادی، و بیژن عبداللهی (۱۳۹۶)، «ارزیابی کیفیت یک کتاب مطرح در رشته مدیریت آموزشی از منظر دانشجویان تحصیلات تکمیلی»، در: مجموعه مقالات اولیّه همایش ملی نقد، تهران.

بارون، تی. ای. (۱۳۸۷)، «نقادی و خبرگی آموزشی»، در: برنامه درسی؛ نظرگاه‌ها، رویکردها، و چشم‌اندازها، ترجمه علیرضا کیامنش، تهران: سمت.

برهمن، مریم (۱۳۹۴)، بررسی فلسفه خانواده با تأکید بر ابعاد ساختاری و کارکردی و دلالت‌های تربیتی آن مبتنی بر آموزه‌های قرآن، رساله دکتری، تهران: دانشگاه خوارزمی.

بستان، حسین (۱۳۹۰)، خانواده در اسلام، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

حسینی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۹)، «نقدی بر کتاب برنامه درسی در دوره متوسطه»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، س ۲۰، ش ۱۰، ۴۳-۱۹.

دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۳)، سیری در تربیت اسلامی، تهران: دریا.

زیمون، ف. ب. (۱۳۷۹)، مفاهیم و تئوری‌های کلیدی در خانواده‌درمانی، ترجمه و تألیف سعید پیرمرادی، تهران: همام.

ساروخانی، باقر (۱۳۷۰)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، تهران: سروش.

سالاری‌فر، محمدرضا (۱۴۰۱)، خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی، تهران: سمت.

فتحی و اجارگاه، کورش (۱۳۸۱)، اصول برنامه‌ریزی درسی، تهران: ایران‌زمین.

قرائتی، محسن (۱۳۸۸)، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

قورچیان، نادرقلی و دیگران (۱۳۷۴)، «سیمای روند تحولات برنامه درسی»، تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.

کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ ق)، الکافی، تحقیق و تصحیح علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الإسلامية.

لغت‌نامه (۱۳۷۷)، به‌کوشش علی‌اکبر دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.

۱۶۰ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۴، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۳

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، ج ۱۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه.

ملکی، حسن (۱۳۹۷)، مقدمات برنامه‌ریزی درسی، تهران: سمت.

ویلیز، جی. (۱۳۸۱)، «ارزش‌یابی کیفی»، در: برنامه درسی؛ نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها، ترجمه علیرضا کیامنش، مشهد: به‌نشر.

هاگرسون، نلسون ال. (۱۳۸۷)، «کاوش‌گری فلسفی: نقد توسعی»، در: روش‌شناسی مطالعات برنامه درسی، ترجمه محمود مهرمحمدی و دیگران، تهران: سمت و پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.

Bertalanffy, Ludwig Von (2015), *General System Theory: Foundations, Development, Applications*, Contributors Wolfgang Hofkirchner, David Rousseau, Illustrated, Revised, George Braziller Incorporater Publisher.

Mukundan, J. (2014), "Evaluation of Malaysian Primary English Language Textbooks", *Advances in Language and Literary Studies*, vol. 5, no. 5.

Sikorova, Z. (2011), "The Role of Textbooks in Lower Secondary Schools in the Czech Republic", *IARTEM e-Journal*, vol. 4, no. 2.